

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ניקוד כ"י ארפורט של התוספתא - לקח מעשי

חקר מסורות הלשון לימדנו שברקעה של מסורת אשכנז עומדת הגייה שהכירה חמש איכויות תנועותיות בלבד, כבמסורת ספרד; במסורת ספרד נתקיימו אלו בעיני עד היום, ואילו במסורת אשכנז חלה התפתחות – בהשפעת לשון הדיבור – שהצמיחה הבחנות חדשות, ובעקבותיהן נוצרה מערכת של שבע איכויות, שיש בה משום הקבלה למערכת התנועות שבניקוד הטברני. התפתחות זו התרחשה במאה הי"ג. נמצא שכל כתב יד אשכנזי שנוקד לפני תקופה זו מבוסס על הגייה השווה להגייה הספרדית במספר תנועותיה.

לעומת מסורת ההגייה שבפי הסופרים, עותקי המקרא המופתיים שלהם הועתקו מכתבי יד טברניים, שמסורת ההגייה המשתקפת בהן הכירה שבע איכויות תנועותיות. מעתה, סופר שבא לנקד טקסט כלשהו על פי מסורת ההגייה שבפיו מצא לפניו מלאי של סימנים שהייתה בו עודפות מביכה. במצב כזה עמדו לפניו שלוש דרכים:

א. לברור שישה סימני ניקוד – חמישה כנגד חמש התנועות ועליהם סימן השווא.

ב. להשתמש בכל מלאי הסימנים שבניקוד הטברני, בחילוף חופשי בין סימנים המציינים אותה תנועה, כפי שאפשר למצוא היום על כל צעד ושעל בכרזות פרסומת ואפילו בשלטי רחוב.

ג. לנסות לחקות את שיטת הניקוד הטברנית בלא יומרה לשקף מערכת הגייה כלשהי. הדרך הזאת דרשה אימון והתמצאות בכללי דקדוק נלמדים. סופר שביקש לנקד טקסט שייראה טברני נזקק למיומנות וירטואוזית כדי להימנע ממעידות שיסגירו את ה"תרמית".

הדברים אמורים בעיקר בחיבורי התורה שבעל-פה והתפילה, שלא היה להם מופת להעתקה ממקור טברני. בחיבורים כאלה, רוב כתבי היד המנוקדים שהגיעו לידינו נוקטים את הדרך השנייה – שימוש במלאי הסימנים של הניקוד הטברני, בחילוף חופשי בין סימנים המציינים אותה תנועה. אבל שרדו כתבי יד אחדים המנוקדים בדרך הראשונה, שהיא חסכונית ותכליתית – חמישה סימנים כנגד חמש התנועות שבמציאות ועליהם סימן השווא. אחד מהם הוא כ"י ארפורט של התוספתא. מוצאו מאשכנז, נכתב במאה הי"ב ואולי קודם לכן, ונוקד בידי הסופר עצמו. הסופר, בעל

מסורת לשון מהימנה, ניקד מילים שהיה בהן משום פקפוק במסורת הקריאה; בדרך כלל ניקד מילה אחת או שתיים בעמוד, אבל יש שניקד רצף של תיבות אחדות, ואפילו הלכה שלמה. וגם במקרה כזה, הניקוד אינו ממצא. הרי רצף התיבות המנוקדות הארוך ביותר שנמצא בכתב היד:

המלאי של גוים ופועלי ישרי עושיין בתולכו ומצא בו חמץ אחר הפסח
אסור בהנאה נאין צריך לומר באכילה (פסחים ב, ו).

לשיטת הניקוד של כתב היד ייחדתי מאמר מפורט (ומטבע הדברים גם משעמם לא מעט; ראה לשוננו סד [תשס"ב], עמ' 231 ואילך). אבל הקטע הקצר שהובא יש בו כדי להדגים את עיקרי השיטה: הסופר לא טרח לסמן את כל התנועות (כגון לומר), השוואים (המלאי), החטפים (בהנאה), שיין שמאלית (ישרי [=ישראל], אבל: עושיין), הדגשים (הפסח); מאידך לא נמנע מלציין בכמה מקומות סימני רפה (בתולכו), כפי שנהגו גם סופרים בעלי מסורת ספרדית וטברנית בני זמנו. הקטע גם ממחיש יפה את שימוש התנועות: הצירי משמש גם כנגד הסגול (של) והפתח כנגד הקמץ (חמץ) וגם כנגד החטף פתח (ופועלי).

כדי להשלים קצת יותר את התמונה אוסיף פרטים אחדים שאינם נלמדים מן הקטע המובא, והמבקש לראות את התמונה בשלמותה יוכל לפנות אל המאמר ב"לשוננו" הנזכר לעיל.

ראינו שהפתח משמש כנגד החטף פתח (ופועלי). אמנם אין בכל כתב היד חטף פתח, ובעצם אין בו כלל חטפים, והסופר נקט תנועה מלאה כנגד חטף פתח גם במקומות אחרים, אבל אין בכך קבע, ולפעמים משמש כנגד חטף פתח שווא לבדו, כגון: הִפְרַת נִדְרִים (נִדְרִים ו, א); ויש שאפילו אותה המילה מנוקדת בשתי דרכים: הִרְי (גטין ה, ב), הִרְי (בבא מציעא ה, יד). תנועת הה"א במילה הזאת לא הייתה אפוא קבועה, ופעמים שנשמעה לו לסופר כשווא ופעמים כתנועה מלאה.

כנגד הקמץ הקטן משמש החולם: "כֹּל יְמוֹת הַגְּשָׁמִים" (בבא מציעא ה, ט). כנגד חטף סגול יש צירי: "דְּמִים וְאִימֹרִי" (סנהדרין ג, ו). לא הזדמן מקרה שנוכל לדעת ממנו מה מקביל בשיטה זו לחטף קמץ.

הנקדן, בהיותו חסכן ביותר בסימנים, לא סימן שווא בכ"ף סופית, וכן לא פתח גנובה ולא מפיק אפילו פעם אחת; נקודת שיין ימנית הטיל פעם אחת בלבד, בתיבה וּשְׁתָּמו (עבודה זרה ח [ז], יד), כדי להדגיש הדגש היטב שאין לגרוס וּשְׁתָּמו. כנוסח כ"י וינה.

ולא למותר להוסיף שאין שום מקרה של השמטת אם קריאה בעקבות הוספת הניקוד: סִיטוֹנוּיֹת (ברכות ד, ב), מַכְבִּיס (מועד קטן ב, ב), מִידָה (בבא

בתרא ה, א), הילוך (שם ב, יא). לתנועת u משמש השורוק (כשיש וי"ו): מוגמר (שבת א, כג), ואם הכתיב חסר - הקיבוץ: אסרין (תרומות י, ב). כדי להסיר מן הלב ששיטה זו נועדה לטקסטים שמחוץ למקרא בלבד, יוער שבאותה הדרך מנוקדים בכתב היד גם המקראות המובאים בתוספתא: שני [=שנאמר] יראה (חגיגה א, א), שני שלמה (בבא מציעא ב, טו), שני לפי חרב (סנהדרין יד, ו).

מה יש ללמוד משיטת הניקוד של כ"י ארפורט? ראשית, יש להכיר בדמיון שבין מסורת ההגייה של הסופר ובין תקן הלשון בימינו. מצד מערכת התנועות, הסופר היה מרגיש מאוד בנוח אילו היה קם לתחייה ומהלך בקרבנו, בעיקר בקרב בעלי מסורת הגייה שאינה מבחינה בין צירי לסגול כלל, וש"ביצה וזיתים" הרי הם בפייהם *betsa vezetim*, כתקן וכדין, ולא *beytsa vezeytim*. אבל שלא כדרך שיטתו של סופר כ"י ארפורט, המייצגת את הדרך הראשונה משלוש הדרכים שהוצגו לעיל, אנחנו נוקטים שיטת ניקוד כאילו טברנית, כלומר, הדרך השלישית, הדורשת בקיאות מופלגת בכללי דקדוק נלמדים, שאין מאחוריהם "תמונת קול". ולא בכללי ניקוד בלבד, אלא אף בכללי השימוש באמות הקריאה, המתחייבים, כביכול, משיטת הניקוד. המאמץ בלימוד הניקוד נעשה גדול לאין שיעור מן הברכה המעשית המופקת ממנו, והתוצאה נואשת: צמצום הדרישות מצד הממונים על החינוך והפקדת מלאכת הניקוד בידי נקדנים מקצועיים.

כוונתי לשימוש הפעיל בניקוד בחיי היום-יום. לצורך הקריאה המסורתית של ספרי הקודש, יש להכיר בתועלת הניקוד הטברני של המקרא, המלווה גם סימני הטעמה והנגנה, שהוא מאפשר לכל עדה ועדה לזהות את הסימנים המהותיים להגייתה ולהתעלם מן השאר. אבל נחזור לסופר האלמוני שניקד את כ"י ארפורט.

אני שואל את עצמי, אילו היה אותו סופר באמת קם לתחייה ומהלך בקרבנו, מה היה אומר עלינו? יש להניח שהיה תוהה על השיטה המוזרה שנוקטים הנקדנים המקצועיים, המדברים בניב אחד ומנקדים כאילו מדברים בניב אחר. עוד אני שואל, אילו היה מתקבל בבית הוצאה לאור בתפקיד של עורך נקדן, והיה ניתן לו חופש לקבוע שיטה משלו, כיצד היה נוהג? מן הסתם היה דבק בשיטה שנהג בה בשעתו:

צירי בלבד כנגד תנועת e, פתח בלבד כנגד a, חולם בלבד כנגד o; הסגול היה נראה בעיניו מיותר, ויותר ממנו הקמץ, שהגייתו אינה חד-משמעית. הוא היה נשמר, כמובן, מפגיעה בשלד האותיות עצמן, והיה מתקשה לעכל כיצד נוצרה הזיקה המוזרה בין אמות קריאה לניקוד בכתב היד דקדוקי שלנו.

בהיותו חסכן כל כך בסימנים, ודאי היה ממשיך לדבוק בויותר על סימנים שיש בהם משום עודפות, כגון שווא בכ"ף סופית (כדין שאר עיצורים בסוף תיבה) ונקודת שי"ן ימנית.

מהר מאוד הייתה אוזנו תופסת שבמציאות שנקלע אליה אין גימ"ל חוככת, וכן לא דל"ת ולא תי"ו חוככות. במצב דברים כזה, היה מוותר, בלי ספק, על הדגש הקל באותיות האלה.

מן הסתם לא היה מתעקש על שימוש בסימן הרפה, שהרבה בו בשעתו, משהיה מגלה שאין הסימן הזה נוהג במציאות שלנו כלל, ולפיצוי היה מקפיד יותר על סימון הדגש באותיות בכ"פ.

האם היה מכיר בכך שהמפגש עם נוהג אחר פותח לפניו אפשרויות מועילות שלא חשב עליהן בשעתו בגלל אילוצי השיטה שנקט? למשל, האם היה שש על סימן החטף, שלא השתמש בו כלל, כדי להביע את הפקפוק בטיב התנועה של הה"א במילה הרי (הָרִי / הֶרִי)? האם היה רואה בו כלי נאות לאפיין תנועה שוות ערך לשווא, ולהשיג על ידי כך הישג של שקיפות במילה בעלת עיצור גרוני? ואם כן, האם היה אפשר "לבוא לקראתו" ולהשיא לו עצה בעניין זה? אני הייתי מייעץ לו, למשל, לאמץ את כל החטפים (חטף סגול, חטף פתח, חטף קמץ) לסימון מימושו של שווא נח (נָאָמֹן, מַעְמֵד, נַעְמִי), וחטף פתח גם לסימון תנועה שנחטפה והגייתה a (אָבִיבִי, צוֹחֲקִים); אשר לתנועה שנחטפה והגייתה e או o, את אלו יוכל לסמן בצירי או בחולם, בהתאם להגייה (אָגוֹז, אֲנִייה). את הטעם להסדר הזה אפשר למצוא במסורות חיות (בעדות המבחניות, כמובן, בין צירי לחטף סגול ובין חולם לחטף קמץ) ואפילו בשולי הניקוד הטברני עצמו (אָפּוּ = [אָפּוּ], אֶהָלִים = [אֶהָלִים]).

כיצד היה נראה טקסט בן זמננו מנוקד בשיטה כזאת? ננסה להדמות, למשל, קטע מתוך מגילת העצמאות, מנוקד ניקוד מלא בידי אותו סופר קדמון. בהנחה שקיבל את הפשרות והעצות הנזכרות:

בְּאַרְצֵי־יִשְׂרָאֵל קָם הָעָם הַיְּהוּדִי, בָּה עֹצְבָה דְּמוֹתוֹ הַרוֹחֲנִית, הַדִּתִּית
וְהַמְדִּינִית, בָּה חֵי חַיִּי קוֹמָמִיּוֹת מְמַלְכֶּתִית, בָּה יֵצֵר נְכִסֵּי תִרְבּוֹת לְאוֹמִיִּים
וּכְלָל אֲנוֹשִׁיִּים וְהוֹרִישׁ לְעוֹלָם כּוֹלֹ אֶת סֵפֶר הַסְּפָרִים הַנִּצְחִי.
לְאַחַר שֶׁהוֹגֵלָה הָעָם מֵאַרְצוֹ בְּכֹחַ הַזְרוּעַ שֶׁמֶר לָהּ אִמּוֹנִים בְּכָל אֲרָצוֹת
פְּזִירֵיו, וְלֹא חָדַל מִתְּפִילָה וּמִתְקוּוּהָ לְשׁוֹב לְאַרְצוֹ וּלְחִדּוֹשׁ בְּתוֹכָהּ אֶת
חִירוֹתוֹ הַמְדִּינִית.

מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה חתרו היהודים בכל דור לשוב ולהיאחז במולדתם העתיקה; ובדורות האחרונים שבו לארצם בהמונים, ונחלוצים, מעפלים ומגנים הפריחו נשמות, החיו שפתם העברית, בנו כפרים וערים, והקימו יישוב גדל והולך, השליט על משקו ותרבותו,

שוחר שלום ומגן על עצמו, מביא ברכת הקדמה לכל תושבי הארץ ונושא
נפשו לעצמאות ממלכתית.

איד זה נראה?

הידעת?

מקסות

בישיבה רל"ה של מליאת האקדמיה מיום י"ב באייר תשנ"ז (1997) נקבע שצורת הרבים של המילה מקְסָה היא מקְסוֹת, וזאת על יסוד ראיית המ"ם שבראש המילה מוספית ולא שורשית (כמ"ם של מְצוֹה, מְשָׁרָה, שריבוי מְצוֹת, מְשָׁרוֹת). החלטה זו משנה החלטה קודמת שקיבלה האקדמיה לפני כארבעים שנה. אז נקבע שצורת הריבוי היא מקְסוֹת (והשורש: מכ"ס).

המילה מקְסָה גופה מילה מקראית היא (שמות יב, ד; ויקרא כז, כג). ראיית המ"ם בה מוספית ולא שורשית נסמכת על ראיית מדקדקי ימי הביניים שהמילים מְכָס ומְקָסָה גזורות – בדרך גזירה לא רגילה – מן השורש כס"ס, לשון "תְּכַסּוּ עַל תְּשָׁה" (שמות שם), וכדברי אבן עזרא בפירושו שם: "והכפל חסר ממלת בְּמִקְסָת גַּם מן הַמְּכָס". לראייה זו נצטרף מנהגו של רוב הציבור לומר מקְסוֹת. מכאן ומכאן באה מליאת האקדמיה וקבעה בהסכמה כללית לשנות את ההחלטה שנתקבלה בעבר באשר לצורת ריבוי זו (וראה עוד דברי א' דותן, זיכרונות האקדמיה ללשון העברית, מד-מו [תשנ"ז-תשנ"ט], עמ' 132).

[חא"כ]